

2. Типология двуязычия и многоязычия в Беларуси / Нац. акад. наук Беларуси. Ин-т языкоzn. им. Я. Коласа, Беларус. респ. фонд фундамент. исслед. / под общ. ред. А.Н. Булыко, Л.П. Крысина. – Мінск: Беларус. навука, 1999. – 246 с.
3. Фанетыка слова ў беларускай мове / Л.Ц. Выгонная [і інш.]; пад рэд. А.І. Падлужнага. – Мінск: Навука і тэхніка, 1983. – 200 с.
4. Метлюк, А.А. Взаимодействие просодических систем в речи билингва / А.А. Метлюк. – Минск: Высш. шк., 1986. – 109 с.
5. Выгонная, Л.Ц. Псіхалагічныя аспекты беларуска-рускага білінгвізму / Л.Ц. Выгонная // Беларус. лінгвістыка. – Мінск: Навука і тэхніка, 1996. – Вып. 45. – С. 10 – 13.
6. Пиотровский, Р.Г. Синергетика текста: учеб. пособие / Р.Г. Пиотровский. – Минск: МГЛУ, 2005. – 156 с.
7. Крывіцкі, А.А. Фанетыка беларускай мовы / А.А. Крывіцкі, А.І. Падлужны. – Мінск: Выш. шк., 1984. – 250 с.
8. Вайтовіч, Н.Т. Ненацкны вакалізм народных говорак Беларусі / Н.Т. Вайтовіч. – Мінск: Навука і тэхніка, 1968. – 168 с.
9. Общая и прикладная фонетика / Л.В. Златоустова [і інш.]. – М.: МГУ, 1997. – 414 с.
10. Dufeu, B. Rythme et expression. Apprentissage de l'intonation: quand le son est aussi porteur de sens / B. Dufeu // Le français dans le monde/ Novembre – Décembre, 1986. – № 205. – Р. 62 – 70.

КУЛЬТАВЫЯ КРЫНІЦЫ БЕЛАРУСКАГА ПАДЗВІННЯ: ВОПЫТ АРЭАЛЬНАГА ДАСЛЕДАВАННЯ

канд. гіст. навук, дац. У.А. ЛОБАЧ
(Молацкі дзяржаўны універсітэт)

На падставе шырокага кола гістарычных, краязнаўчых і палявых этнаграфічных крыніц разглядаецца сімвалічны статус і рытуальныя функцыі «святых крыніц» у сістэме традыцыйнай культуры беларусаў Падзвіння. Асобная ўвага ўдзяляецца проблемам комплекснага, міждысцыплінарнага вывучэння аб'ектаў сакральнай геаграфіі, а таксама іх стану і перспектывам далейшага захавання.

Даследаванне і захаванне нематэрыяльнай культурнай спадчыны беларускага этнаса – надзвычай актуальная проблема айчыннай этнаграфіі, цесна звязаная з неабходнасцю выяўлення рэгіянальных і лакальных форм бытавання этнакультурнай традыцыі. Аднак калі традыцыйны абраадавы фальклор і народныя рамёствы разглядаюцца як найбольш яскравыя праявы нематэрыяльнай культурнай спадчыны беларусаў, то традыцыі культаўага ўшанавання крыніц ці знахарстваў ў гэтай якасці практычна не фігуруюць.

У той жа час азначаныя культурныя феномены ў кантэксле іх распаўсюджанасці і захаванасці на Беларусі цалкам падпадаюць пад вызначэнне «нематэрыяльная культурная спадчына», якое было прынята на 32-й Генеральнай сэсіі ЮНЕСКА (Парыж, 2006): «Нематэрыяльная культурная спадчына» азначае звычай, формы ўяўлення, веды і навыкі, а таксама звязаныя з імі інструменты, прадметы, артэфакты і культурныя прасторы, прызнаныя супольнасцямі, групамі і, у некаторых выпадках, пэўнымі асобамі ў якасці часткі іх культурнай спадчыны. Такая нематэрыяльная культурная спадчына пастаянна ўзнаўляецца супольнасцямі і групамі ў залежнасці ад акаляючага іх асяродка, іх узаемадзеяння з прыродай і іх гісторыі і фармуе ў іх пачуццё самабытнасці і перасмнасці, спрыяе тым самым павазе культурнай разнастайнасці і творчасці чалавека» [1, с. 2].

Праблемы даследавання культаўых крыніц Беларускага Падзвіння. Сістэмнае вывучэнне культа святых крыніц, як важнага кампанента беларускай народнай культуры, што арганічна спалучае традыцыйныя светапоглядныя ўяўленні, міфалогію, рэлігійныя вераванні і рытуальныя практыкі, у айчынным народазнаўстве пачалося толькі ў апошнія дзесяцігоддзі. У сваю чаргу гэта паставіла перад даследчыкамі дадзенай праблематыкі шэраг прынцыповых праблем тэарэтычнага, метадалагічнага і практычнага характару, якія з'яўляюцца актуальнымі і ў рамках рэгіянальнага вывучэння аб'ектаў сакральнай геаграфіі. Сярод прыярытэтных можна вылучыць наступныя праблемы:

- *Даследаванне генезісу і гісторыка-культурных форм бытавання культа крыніц на Беларусі і на тэрыторый Беларускага Падзвіння ў прыватнасці. Асноўнай задачай пры вырашэнні дадзенай праблемы з'яўляецца не толькі харктарыстыка светапоглядных асноў і тыпалагічных паралеляў азначанага культурнага феномену, але і аналіз харктару і форм узаемадзеяння паганскіх і хрысціянскіх элементаў у гістарычнай і сінхроннай праекцыі. Падобны падыход дазволіць пазбегнуць спрошчаных інтэрпрэтаций, калі, з аднаго боку, ушанаванне крыніц разглядаецца як з'ява выключна дахрысціянская, а з другога – як элемент народнай культуры, цалкам асіміляваны царкоўнай традыцыяй.*

Краязнаўства і этнографія

- Выяўленне, фіксацыя культавых крыніц і верыфікацыя этнографічных (краязнаўчых) звестак у рамках палітичных даследаванняў уяўляюць сабой складаную проблему, абумоўленую наступнымі фактарамі: а) недакладнасцю, фрагментарнасцю апублікованых крыніц па тэме даследавання, што ў шэрагу выпадкаў не дазваляе дакладна лакалізаваць аб'ект вывучэння ў рэальнай прасторы; б) зменамі і неадпаведнасцю сучаснага прыроднага і культурнага ландшафту прасторавай сітуацыі канца XIX – першай паловы XX стагоддзя, калі шэраг культавых крыніц, зафіксаваных у папярэднюю эпоху, на сучасным этапе ўжо не існуе; в) знікненнем «інфармацыйнага поля» культавых крыніц – адсутнасцю аўтэнтычных носібітаў інфармацыі, здольных пацвердзіць сакральны статус аб'екта; г) стратай шэрагам крыніц рытуальнага статусу ў пасляваенны час (спыненне абрадавых практик, знішчэнне культурных маркераў, геамарфалагічная дэградацыя), што ў сукупнасці са старэннем мясцовага насельніцтва робіць проблематычным суднісцтве вербалічнай інфармацыі мемарыяльнага плану з рэальнай крыніцай, асабліва ў цяжкадаступных, лясных урочышчах.

- Вызначэнне і харкторыстыка сімвалічнага статусу і рытуальных функцый культавых крыніц у міфапаэтычнай карціне свету беларусаў Падзвіння – адна з асноўных задач даследаванняў, прысвячаных сакральнай геаграфіі рэгіёну. Яе вырашэнне вымагае комплексных, полідысцыплінарных даследаванняў (этнографія, фальклорыстыка, археалогія, гісторычнае краязнаўства) як наявога, так і тэарэтычнага фармата. Разам з тым у шэрагу выпадкаў, калі традыцыя рытуальнага ўшанавання крыніц спыніла сваё існаванне ў 1920 – 1960-х гадах, а інфармацыя аб іх сакральным статусе з'яўляецца фрагментарнай, альбо не захавалася ў калекцыўнай памяці мясцовага насельніцтва ўвогуле, скрайне проблематычнай з'яўляецца даследаванне «міфалагічнай этыялогіі» крыніц, адлюстраванай у легендах і паданнях аб іх падданні. Гэтыя ж фактары не дазваляюць у поўнай ступені ахарактарызаваць і абрадавую функцыянальнасць крыніц у кантэксле рытуалаў календарнага, сямейнага і аказіянальнага (у тым ліку народна-мэдыйскіх) тыпу.

- Вылучэнне арэалаў рытуальных функцыянальнасці культавых крыніц на практицы азначае лакалізацыю інфармацыйнай прасторы (вёска, група вёсак, мікрарэгіён), сакральным цэнтрам якой і з'яўляецца «святая крыніца». У акцыянальным плане, размова ідзе пра пэўную тэрыторию, насельніцтва якой не толькі ведае пра існаванне азначанага аб'екта, але і рэгулярна (спарадычна) здзяйсняе з яго дапамогай камунікацыю рытуальнага тыпу. Аб'екты ўнае вызначэнне падобных зон на сучасным этапе ўскладняецца рэзкім скарачэннем колькасці вясковых паселішчаў і, адпаведна, карэннага насельніцтва, у паралічні з папярэднімі гісторычнымі эпохамі.

- Даследаванне прынцыпаў і спецыфікі організацыі сакральнай прасторы культавых крыніц у межах конкретных рэгіёнаў (мікрарэгіёнаў) дазваляе выявіць і ахарактарызаваць механізм і светапоглядныя прынцыпы лімітацыі і размежавання «сакральнага» і «прафаннага» ў лакальных народных традыцыях. У практичным плане рэканструкцыя архетэктонікі культавых крыніц павінна быць выкарыстана ў працэсе іх упарадкавання, рэабілітацыі і музеяфікацыі.

- Картаграфаванне культавых крыніц Беларускага Падзвіння і стварэнне электроннай базы даных з'яўляецца, па сутнасці, праблемай сістэмнай апрацоўкі і інфармацыйнай адаптацыі ўсёй сукупнасці крыніц і матэрэрыялаў (палітичных, апублікованых, этнографічных, фальклорных, гісторычных, архіўных, аудыё-, фота-, відэофармата і г.д.), вырашэнне якой дазваляе ўзняць аналітычныя характеристы даследавання на якасна новы ўзровень.

- Упараткованне, захаванне, музеяфікацыя культавых крыніц, наданне ім статусу «помнікаў прыроды і культуры» з'яўляюцца практичным аспектам комплекснага даследавання аб'ектаў сакральнай геаграфіі, што дазволіць захаваць іх як каштоўную частку «ненатэрэяльнай культурнай спадчыны» беларускага этнасу.

Праблемы, пазначаныя вышэй, адначасова акрэсліваюць актуальныя і перспектывныя накірункі даследавання, паслядоўнасць і метадалагічныя прынцыпы іх рэалізацыі. Пры гэтым асабліва пазначым, што абавязковымі, у рамках падобных даследаванняў, з'яўляюцца наступныя ўмовы: «Прынцып міждысцыплінарнасці (г. зн. выкарыстанне не толькі фальклорных, але і этнографічных, археалагічных, гісторычных і інш. даных) і рэгіянальны падыход – абмежаванне вывучаемага матэрэрыялу рамкамі цэласных этнакультурных, гісторыка-этнографічных і ландшафтна-геаграфічных утварэнняў» [2, с. 13].

Культавае ўшанаванне крыніц: этнакультурная тыпалогія з'явы. Ушанаванне і культавае выкарыстанне водных аб'ектаў (рэк, азёр, крыніц) – універсальная з'ява ў культуры чалавечай цывілізацыі, якая мае сваім міфалагічным грунтам архетыповое ўспрыніцце вады як зыходнай субстанцыі ўсяго існага (хаоса) і ўласна жыццядайнай сілы, з дапамогай (пасродкам) якой свет і чалавек нараджаюцца, адраджаюцца, перанараджаюцца. Аднак характеристы, змест і формы ўшанавання водных аб'ектаў маюць выразны адбітак конкретнай этнакультурнай традыцыі, у рамках якой яны і існуюць.

Беларуская этнічная тэрыторыя вылучае ўяўліць колькасцю культавых водных аб'ектаў, сярод якіх безумоўна пераважаюць «святыя крыніцы» (ключи, каледзежы) [3]. Ушанаванне крыніц на беларускіх землях мае даўнюю гісторычную традыцыю і сярод іншых праяў язычніцтва ўзгадвае ўжэ XII стагоддзя

тураўскім епіскапам Кірылам. Пры гэтым у павучэннях Кірылы Тураўскага ўзгадваеца дзве асноўныя катэгорыі водных культавых аб'ектаў, якія з'яўляюцца найбольш пашыранымі і ў наш час, – калодзежы і ўласна крыніцы, якім прыносяцца ахвяры: «Ни жрем бездушным идолом..., не служим бо твари паче Творца, не чаем огня, не работаем солнцу, не даём требы горам, ни кладзязем с источниками» [4, с. 377]. Аднак устойлівасць і шырокая распаўсюджанасць культавага ўшанавання водных аб'ектаў была настолькі моцная, што хрысціянская царква мусіла змяніць сваю тактыку ў дачыненні да гэтай традыцыі і замест асуджэння адаптаваць яе да сістэмы ўласных каштоўнасцяў. На сённяшні момант «святыя крыніцы» вядомыя ва ўсіх рэгіёнах Беларусі, пры гэтым іх значная частка ўключана ў сістэму народна-рэлігійных практык і знаходзіцца пад патранажам царквы, пераважна праваслаўнай.

Разам з тым гісторыка-этнографічныя і палявые матэрыялы паказваюць, што культавае ўшанаванне крыніц далёка не аднародна прадстаўлена ў рэгіянальных традыцыях беларускай этнічнай культуры. Так, калі на Брэстчыне вядома 7, на Гродзеншчыне – 10, а на Гомельшчыне і Магілёўшчыне – па 15 культавых крыніц [3, с. 102 – 104], то на тэрыторыі Беларускага Падзвіння, паводле этнографічных і краязнаўчых матэрыялаў XIX – пачатку XXI стагоддзя, іх напічваеца каля 80 [5, с. 45]. Тлумачыць тую істотную розніцу толькі геамарфалагічнымі адметнасцямі (складаны ўзгоркавы рэльеф, які абумоўлівае выхад грунтовых вод на паверхню) Поўначы Беларусі наўрад ці правамоцна. Но, як паказваюць экспедыцыйныя даследаванні, колькасць прыродных крыніц Падзвіння, не ўключаных у сістэму сакральнай геаграфіі і народных міфалагічных уяўленняў, у разы пераўзыходзіць колькасць «святых крыніц». Пры гэтым водныя аб'екты першай і другой катэгорыі могуць зусім не карэляваць паміж сабой: наядунасць некалькіх крыніц вакол паселішча зусім не азначае, што хация б адна з іх з'яўляецца «святой».

Такім чынам, канстатуючы біялагічную дадзенасць прыроднай крыніцы, мы павінны адзначаць, што яе сакральны статус – прадукт выключна культурнай традыцыі канкрэтнага рэгіёну, які ўключае ў сябе мноства ўзаemазалежных і ўзаemазвязаных элементаў (міфалогія прасторы, народны каляндар, медыцынскія веды і магічныя практыкі, соцыянарматыўныя ўстаноўкі, каштоўнасці і інш.). Іншымі словамі, **культавая крыніца** – гэта прыродны аб'ект, які ў локальнай народнай традыцыі мае пастаянны сакральны статус і адыгрывае функцыю рытуальнага цэнтра ў пэўных обрадавых сітуацыях калектыўнага (каляндарныя святы, аказыянальныя рытуалы) і індывідуальнага (народна медыцынскія практыкі) характару.

Падобнае вызначэнне, блізкае да катэгорыі «**вясковыя святыні**» (А.А. Панчанка), пад якой разумеюцца «шанаваныя ландшафтныя аб'екты (артэфактычныя і прыроднага паходжання), якія не прадугледжаны кананічным царкоўным абіходам, але ў той жа час адыгрываюць істотную ролю ў традыцыйнай рэлігійнай практыцы вяскоўца» [2, с. 12]. Разам з тым выкарыстанне вызначэнняў «святы» і «культавы» як сінанімічных у дачыненні да прыродных аб'ектаў, што займаюць адметнасць месца ў народнай міфалогіі прасторы, не заўсёды апраўдана. Шэраг крыніц, камянёў, і асабліва азёр, маркірующих ў фальклорнай традыцыі як сакральна вылучаныя, «святыя» (Богавы, Чортавы, Перуновы) паводле свайго надзвычайнага паходжання, але ў рэлігійна-рытуальнай практыкі вясковай грамады не ўключаны, г. зн. іх сакральны патэнцыял не актуалізуецца ў межах каляндарнага года пасродкам пэўных культавых дзеянняў. Можна дапусціць, што вялікая колькасць аб'ектаў легендарнай геаграфіі ў рамках архаічнага грамадства, дзе адсутнічае універсальная знакавая сістэма – пісьмовасць, выконвала інфармацыйныя функцыі і з'яўлялася, пасутнасці, прадметным увасабленнем (ілюстрацыяй) важнейшых міфалагічных уяўленняў супольнасці. У сваю чаргу гэта не азначае, што падобныя локусы абавязкова павінны судансеніца з аб'ектамі дахрысціянскага культа (капішча, свяцілішча), як гэта разумеюць некаторыя сучасныя даследчыкі [6, с. 560; 7, с. 279]. Так, прыкладам інфармацыйнасці элементаў ландшафту могуць быць курганы і гарадзішчы, якія «у беларускай народнай культуре выконвалі надзвычай важную функцыю ў якасці тапаграфічна апрадмечанай калектыўнай памяці (фальклорнай гісторыі) таго ці іншага рэгіёну», фіксују ючы звесткі пра «шведскую», «французскую» вайну ці набегі татарапу [8, с. 12].

Лакалізацыя культавых крыніц Беларускага Падзвіння ў межах сучасных тэрыторыяльна-адміністратyўных адзінак была праведзена на падставе ўсёй сукупнасці інфармацыі, зменшанай у этнографічных, гістарычных і краязнаўчых публікацыях XIX – XX стагоддзяў, а таксама з улікам палявых матэрыялаў, зафіксаваных этнографічнымі экспедыцыямі Палацкага дзяржаўнага ўніверсітэта на працягу 1995 – 2008 гадоў. Пры гэтым матэрыялы па Аршанскім, Докшыцкім, Дубровенскім, частцы Сенненскага і Талачынскага раёнаў не ўлічваліся, у сілу іх суднесенасці з гісторыка-этнографічнымі рэгіёнамі Падняпроўе і Цэнтральная Беларусь.

Статыстычная культавая крыніцы на тэрыторыі рэгіёну размяркоўваюцца наступным чынам: Бешанковіцкі раён – 4 крыніцы; Braslauskі – 3; Верхнядзвінскі – 10; Віцебскі – 5; Гарадоцкі – 1; Глыбоцкі – 2; Лёненскі – 1; Лепельскі – 8; Мёрскі – 3; Пастаўскі – 2; Палацкі – 15; Расонскі – 2; Сенненскі – 6; Талачынскі – 3; Ушацкі – 5; Чашніцкі – 3; Шаркоўшчынскі – 1; Шумілінскі – 5 крыніц.

Прыведзеныя даныя не з'яўляюцца канчатковымі, бо кожная палявая экспедыцыя выяўляе культавыя крыніцы, вядомыя насељніцтву канкрэтнага мікрарэгіёну і не зафіксаваныя ў пісьмовых крыніцах, аднак дазваляюць даволі дакладна прасачыць іх распаўсюджанасць на тэрыторыі Беларускага Падзвіння.

Краязнаўства і этнографія

Звяртае на сябе ўвагу, што значная канцэнтрацыя культавых крыніц характэрна для цэнтральнай часткі Беларускага Падзвіння (Полацкі, Лепельскі, Ушацкі, Шумілінскі, Бешанковіцкі, Чашніцкі раёны, усходняя частка Глыбоцкага і заходняя частка Сенненскага раёнаў), а таксама Верхнядзвіншчыны, дзе зафіксавана 58 крыніц з 79 вядомых. З другога боку, ва ўсходніх (Віцебскі, Гарадоцкі, Лёзненскі) і заходніх (Браслаўскі, Мёрскі, Пастаўскі, Шаркоўшчынскі) раёнах Падзвіння культавыя крыніцы нешматлікія (7 ва ўсходній і 10 – у заходній зоне) і размешчаны дысперсна (мал. 1).

Мал. 1. Лакалізацыя культавых крыніц на тэрыторыі Беларускага Падзвіння
(на даных XIX – пачатку XX ст.)

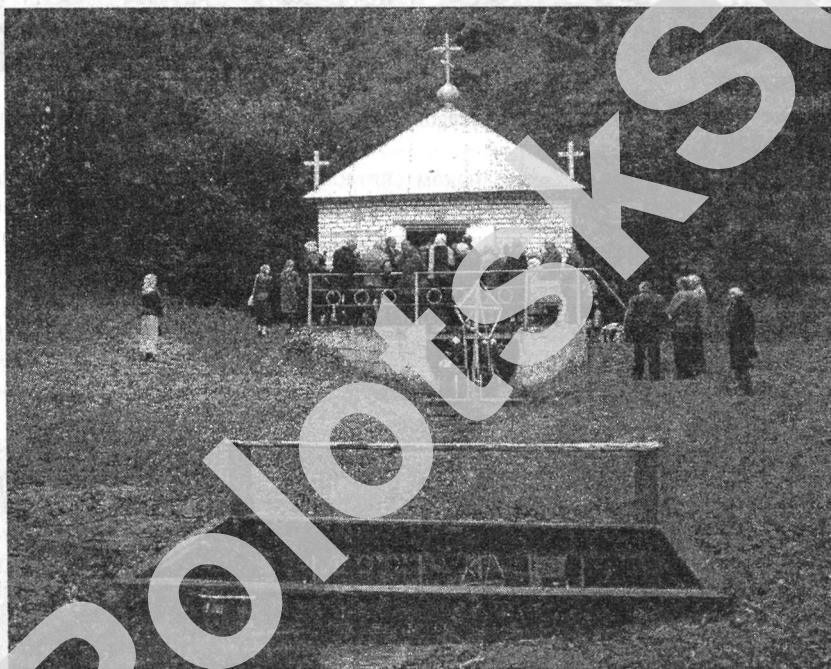
Такім чынам, геаграфічная лакалізацыя звестак пра культавыя крыніцы дазваляе вылучыць арэал іх найбольшай канцэнтрацыі, а таксама перыферыйныя зоны, дзе падобныя аб'екты сустракаюцца адзінкава.

Падасцца невыпадковым, што арэал, дзе культавыя крыніцы сустракаюцца найбольш, практычна цалкам супадае з зонай максімальнай канцэнтрацыі курганных пахаванняў полацкіх крывічоў X – XI стагоддзяў. Больш таго, палявия даследаванні на дадзенай тэрыторыі выявілі цесную просторавую сувадненасць шэрага «святых крыніц» і курганных пахаванняў, што дазваляе выказаць лумку пра іх рытуальную ўзаемасувязь у гістарычным мінулым. Так напрыклад, культавая крыніца «Святуха» (ля в. Углы Ухвішчанская Полацкага р-на) знаходзіцца на перыферыйі вялікага (каля 200 насыпаў) курганнага могільніка. Каля 300 курганоў зафіксавана іншадалёк «Святой крыніцы» ля в. Красналучка Лепельскага раёна. Таксама крывіцкія пахаванні азначанага перыяду сустракаюцца побач з культавымі крыніцамі ля вёсак Лісна, Чарнавокі (Верхнядзвінскага р-на), Бабруйшчына (Глыбоцкага р-на), Мікуліна, Жыхары, Труды (Полацкага р-на), Забор'е (Расонскага р-на), Баравыя (Чашніцкага р-на).

Культавыя крыніцы ў міфанаэтычнай карціне свету беларусаў Падзвіння. Прынцыповым адзінственным традыцыйнай (архаічнай) свядомасці з'яўлялася ўспрыняцце просторы як «ажыватворанай і якасна разнароднай», у той час як для сучаснага чалавека яна ёсць нейкай ідэальнай мёртвай абстракцыяй [9, с. 340]. Неаднароднасць просторы перадусім выяўляецца ў наяўнасці так званых «благіх», «ліхіх» локусаў (балота, лясное пажарышча, закінутыя могілкі), якія ў сімвалічным плане змыкаюцца з хтанічным ярусам светабудовы, і нынрэй, з ідэяй дэструкцыі і хаосу ўвогуле, а таксама «святых», «добрых» месцаў (асобныя пагоркі, камяні, крыніцы), своеасаблівых кронак іерафаніі (праяўленне боскага), што ў народных уяўленнях, сущносцца непасрэдна са сферай сакральнага [10, с. 22]. Аднак, як трапіла заўважыў М. Эліад, людзі міфалагічнай традыцыі «не вольныя ў выбары сакральнага месца. Ім дадзена толькі шукаць і знаходитьць яго з дапамогай таеных знакаў» [11, с. 26]. Такім знакам з'яўляецца пэўны міфалагічны (легендарны) прэцэдэнт, звязаны з канкрэтным локусам, памяць пра які захоўваецца ў калектыўных уяўленнях як фальклорнае сведчанне і доказ святасці крыніцы, каменя, азяра ці іншага аб'екта.

У нашым выпадку народная традыція захавала легендарныя (часам фрагментарныя) звесткі аб надзвычайнім, цудоўным паходжанні шэрага крыніц, якія можна ўмоўна падзяліць на тры катэгорыі: 1) паданні аб праяве боскага (святога) персанажа ці аб'екта ля (на месцы) крыніцы; 2) паданні аб дзівосной метамарфозе (з'яўленні, пераўтварэнні), у выніку якой утвораецца крыніца, альбо ўжо існуючы водны аў'ект набывае звышнатуральныя ўласцівасці; 3) паданні пра надзвычайнае, цудоўнае выздаражленне.

Да першай катэгорыі можна аднесці паданне пра з'яўленне святой крыніцы «Пяцінкі» ля вёскі Гавенъ-кава Верхнядзвінскага раёна: «Бачуць людзі: прышла ікона святая Божай Мацеры і села лі бяроскі. Людзі ўзялі яе акуратна і занясялі ў царкву ў Росіцы. Глідзяць – ікона апяць прышла і села лі бяроскі. Дагадаліся людзі, што знак гэна Божы. Выкапалі на том месцы калодзіц. А лі яго тапарамі зрублі цэркву маліньюку. Зьдзелалі хрэст. Гаварылі, вада там была сывітая – памыт той вадой, хто балеў, то ці памрэць зразу, калі ні на жысь, ці жыць будзіць доўга»¹. Тоесным чынам людзям даецца знак і пра сакральнасць крыніцы ля вёскі Чарневічы Глыбоцкага раёна (мал. 2): «Раскажу, што знаю. А ці праўда ці не. Што найшлі на гэтым месцы ікону, дзе цяпер стаіць каплічка. Занясць у цэркву ікону, а яна зноў тут паявіцца. І сколькі раз яны насілі, я не знаю. Тады рашылі паставіць каплічку тут. Ну дык яны і далі ёй тут імя»². Паводле іншай версii, знак пра цудадзейнасць крыніцы дае сам Іаан Хрысціцель (Ян), імём якога яна і пачынае называцца: «Ну вот, гавораць, што ішоў чалавек у бор і будзе ён сеч бор. Сячэць ёлку, з гэтай ёлкі пашла кроў. Тады аказаўся чалавек. Кажыць: «Я Іян-крысціцель. Я должен жыць на вадзе тут». Гэта расказывалі даўнія, старыя дзяды-прадзеды. Так, стаіць чалавек, стаіць чалавек: «Тут должен быць Ян-крысціцель» [12, с. 99].

Мал. 2. Святая «Янава» крыніца ля в. Чарневічы Глыбоцкага р-на

У наратывах другої катэгорыі крыніца таксама ўзнікае воляю вышэйшых (боскіх) сіл, але ўжо па просьбе чалавека ці ў адказ на яго ўчынак. Так, з'яўленне і надзвычайнія ўласцівасці «Дзявочых калодзежаў» ля вёсак Жыхары і Янчыкава Полацкага раёна звязана з мясцовым насельніцтвам з вобразам дзяўчыны, якая была ператворана Богам у крыніцу (мал. 3). «Гаварылі старыя людзі, бабушка была мая жыва, гаварыла, што дзвевушку хацеў насілаваць малец. А яна бегла, уцікала ад яго і сказала Богу: «Праваліца мне на гэтым месцы, толькі б каб ня дацца яму». І там сразу стаў калодзезь, дзе яна правалілася. І крыж стаяў, і гроши насілі, клалі. Там і палаценцы вешалі, і крыж быў. Ну, поўнасцю калодзезь»³.

З праявой боскай волі звязана і паходжанне «Марозава ключа» ў в. Забор'е Расонскага раёна: «Летам робілі жанчына і два мужчыны там, на пожні. І горача было, і сталі маліцца яны Богу. І Гасподзь павялеў на пожні радзіцца ключку, а вада ў ключку стала сувятыя»⁴.

¹ Архіў гісторыка-філалагічнага факультэта ПДУ (АГФФ): зап. А.М. Картэнка ў 2004 г. ад А.А. Усялёнка, 1935 г. нар. у в. Росіца Верхнядзвінскага р-на.

² Зап. аўтарам у 2008 г. ад Шахоўскай Марыі Іванаўны, 1924 г. нар. у в. Варонкі Мёрскага р-на.

³ Зап. аўтарам у 2008 г. ад Фунцікавай Галіны Сяргееўны, 1933 г. нар. у в. Баяноўшчына Полацкага р-на.

⁴ АГФФ: зап. аўтар у 1998 г. ад Е.Ц. Гаўрыленка, 1923 г. нар., у в. Азёрная Расонскага р-на.

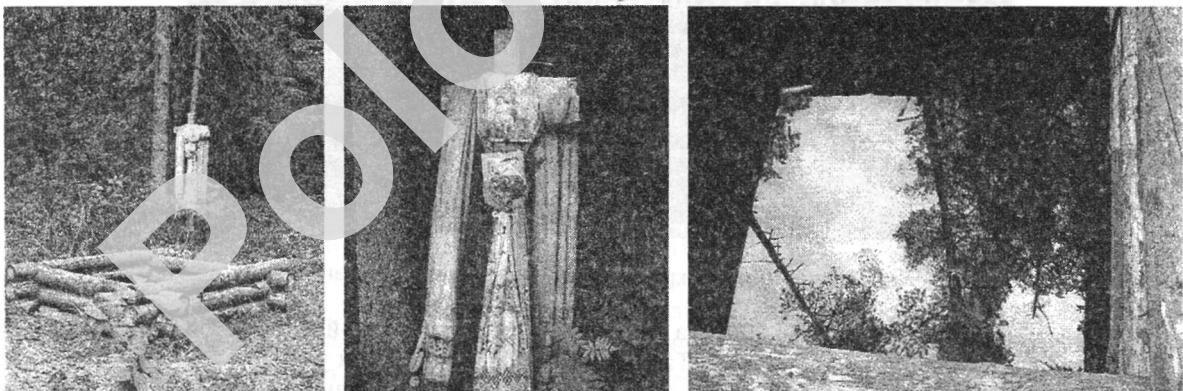
Краязнаўства і этнографія

У шэрагу выпадкаў, умешальніцтва вышэйшых сіл наўпрост не агаворваецца, але надзвычайнасць падзеі, якая ляжыць у аснове сакралізацыі вады, гэта падразумевае. Так, вада ў крыніцы ля в. Піруціна робіцца святой пасля таго, як туды трапляе карэта (золата): «А крыніца! Дык гэта некалі гаварылі, што там даўным-даўно ішла карэта і звалілася. Карэта ці нехта з яе. І як бы золата туда ўпала ў ту крыніцу. І гэта даўно было і мяне яшчэ не было. Яе разумелі як свянцоная вада. Калі Евфрасінню неслі (перанос машчэй Прападобнай Ефрасінні ў 1910 г. – У. Л.), то ваду з яе бралі, маліліся там і кідалі капейкі. Людзям бальным саветавалі, што вадзічка з крыніцы халодная. Піць трэба наташчах. Я і сам хадзіў, браў адзін раз»¹.

Мал. 3. «Дзявічы калодзеж» ля в. Жыхары Полацкага р-на і курганнае пахаванне непадалёк ад яго

У народных алавяданнях трэцяга тыпу знакам святасці крыніцы з'яўляецца цудадзейны, лекавы характар яе вады, нібыта выпадкова выяўлены кімсьці з людзей. У адной з версій пра паходжанне Янавай крыніцы ля вёскі Чарневічы гаворыцца: «Дзедушка расказваў гісторыю, што хто-та нешта шукаў. І быў з ім сляпы чалавек. Яны першыя знайшлі гэту ваду, яна ідзе з дзе-та зверху. Яны дакапаліся да гэтай вады, стары абмыўся ей і пачаў відзець. Тады ўжо рашилі, што гэта святая вада. І пачалі ўжо дзелаць усё тут. Яна ідзе зверху. Яе там і адкрылі. Расказвалі, што было гэта дзе-та 200 – 300 лет назад»². Падобным чынам, толькі ў сне адбываецца «адкрыццё» святой крыніцы ля в. Вуглы Ухвішчанскаі Полацкага раёна (мал. 4), калі хворы чалавек спраўджае свой сон на яве, знаходзіць у лесе крыніцу і атрымлівае пазбаўленне ад хваробы.

Мал. 4. Культавая крыніца «Святуха» ля в. Вуглы Ухвішчанскаі Полацкага р-на

Аднак сюжэтныя акалічнасці гэтых паданняў (сялы старац, знак, атрыманы ў сне) указваюць на веды, недасяжныя чалавеку ў побытавай сітуацыі, але атрыманыя надзвычайным чынам (сон, як знакавая прастора быцця), альбо пры дапамозе адпаведных пасрэднікаў паміж «гэтым» і «тым» светам (старац як «божы чалавек» – вобраз надзвычай распаўсюджаны ў беларускім фальклоры).

У большасці выпадкаў міфалагічны прэцэдэнт, які стаў прычынай сакралізацыі воднага аб'екта, не захаваўся ў калектывай памяці мясцовага насељніцтва. Адсюль святасць крыніц і іх надзвычайныя ўласцівасці характерызуюцца старажыламі як спрадвечныя, вядомыя яшчэ «дзядам-прадзедам», ці «даўным-даўно», і, такім чынам, па шкале традыцыйнага часайспрыняцця суадносіцца з міфалагічным, ідеальным часам.

¹ Зап. аўтарам у 2008 г. ад Маліноўскага Паўла Кузьміча, 1925 г. нар., у в. Піруціна Полацкага р-на.

² Зап. аўтарам у 2008 г. ад Хрол Марыі Віктараўны, 1940 г. нар. у в. Чарневічы Глыбоцкага р-на.

Рытуальныя функцыі культавых крыніц у жыцці вясковага насельніцтва Беларускага Падзвіння рэалізуоша перадусім у сферы народна-медыцынскіх практык, што мае шырокія паралелі з культурнымі традыцыямі індаеўрапейскіх (і не толькі) народаў. Падобная скіраванасць рытуальнай прагматыкі цалкам вытлумачальная з гледзішча архаічнага светаўспрыніянця. «Святая крыніца» як міфалагічны цэнтр тагасвету вылучаны не чалавечашаю, але вышэйшаю воляй, харектарызуецца зыходнай, прыроднай, першасной чысцінёй і ідэальнасцю, апрадмечанай крынічнай водой. Адсюль зварот да «жывой вады» быў неабходны менавіта хвораму чалавеку, прыродны стан якога (здароўе) парушаны.

Як і па ўсей Беларусі, у даследаваным рэгіёне звышнатуральныя ўласцівасці «святых крыніц» выяўляющеа ў іх надзвычайніх лекавых здольнасцях, якія мясцовым насельніцтвам харектарызуоша, як праўла, абагульнена і формульна: «ад усякіх хвароб», «ад усяго памагае», «для здароўя» і да т.п. Разам з тым вада большасці культавых крыніц разглядаецца як эфектыўны сродак пры хваробе вачэй ці немачы, атрыманай праз візуальны контакт (сурокі, зглаз). Падобныя ўяўленні не выпадковыя і ўзыходзяць да архаічных пластоў індаеўрапейскай культуры. Так, назва крыніцы, якая фігуруе ў хецкім абраадзе ачышчэння, Šakuni – узыходзіць да хецк. řakuwa «вочы» (дзеяслоў řakuwai – «бачыць», гоцк. saiħan, ням. sehen, англ. to see), што ў сваю чаргу адносіцца да індаеўрап. *okʷ-«вока». Адсюль ст. польскае окно- «ключ, крыніца», серба-харв. око «вока», глыбокое месца на дне, дзе маецца крыніца..., а таксама літ. akis «акно ў балоце», vandeñs akis «крыніца = «вока вады», латыш. velna acis (літаральна «чортава вакно») [13, с. 37]. Падобныя аналогіі знаходзім і ў беларускай мове. Так, у паўночна-заходніх гаворках адно са значэнняў слова «акно» – «прорва, крыніца, жарало»: «Акно бывая ў паплавах, у крыніцы, глыбокое места, у акно ўваліцца – не вылезіш» [14, с. 72].

На Вілейшчыне яшчэ ў 1930-х гадах захоўвалася архаічнае, агульнайндаеўрапейскае ўяўленне, што і аэры і крыніцы – гэта «вочы маци-зямлі» [15, с. 198]. Такім чынам, сімволіка выкарыстання воды з культавай крыніцай, якая ўвасабляла святое «вока з таго свету», пры лекаванні хвароб вачэй з'яўляецца даволі празрыстай.

У народнай традыцыі «лекавая спецыялізацыя» культавых крыніц знаходзіць сваё адлюстраванне ў тэматычных апавяданнях пра канкрэтныя выпадкі пазбавлення ад той ці іншай хваробы. У адрозненіі ад этыялагічных паданняў, якія тлумачаць з'яўленне крыніцы ці прычыну набыція ёю святасці, апавяданні гэтага тыпу апелююць да рэальнай гісторыі канкрэтных людзей (называючы імёны ці падрабязныя харектарыстыкі дзеючых асобаў), якія дзівосным чынам атрымалі здароўе з дапамогай «святой вады».

Так, святая крыніца ля вёскі Матырына Ушацкага раёна дапамагала хворым на вочы, што і знайшло сваё адлюстраванне ў народнай прозе. «Ну і вот, эта яшчэ мой папа расказываў. Тут, у Матырыне, быў чалавек, хлопец. І то лі прыўраждзены, ну ня відзеў, малады чалавек, і ня відзеў, съялпы. А тады яму прысыніўся сон, што дапаўзі да крыніцы, да Лінъня, і дастаń вады, і напійся, і памыйся – і будзеш відзець. Ну, і што вы думаеце, дык поўз чалавек гэты на каленъках, эта даўно дужа было, але гэта было дзесьвіцельна верна, чалавек гэты поўз на каленъках, дапоўз да гэтай. Ішоу чалавек упярод ужо, а ён поўз за ім. Дапоўз да тый крыніцы, дастаў, папіў вады, памыўся і чалавеку адкрыліся вочы» [12, с. 219]. Гісторыі пра вяртанне зроку цалкам невідушчаму чалавеку ў народнай традыцыі фігуруюць як «цуд», здзейснены «святой вадой», які адначасова даказвае яе высокі сакральны статус і цудадзейная здольнасці: «Ад вачэй добра памагала (крыніца ля в. Краснаручка Лепельскага р-на – У. Л., мал. 5). Многія дажа, адна сляпая была і то хадзіла, яна ўжо ўмерла. Ну ей пасаветавалі, так яна (схадзіўшы) і памёрла, ачкі не адзіваўшы»¹.

Доказам лекавых уласцівасцяў крынічнай воды можа выступаць спасылка на вопыт блізкага чалавека, сваяка. Так, здольнасць «Дзявічага калодзежа» (ля в. Жыхары Полацкага р-на) лекаваць вочы веры-фікуеца наступным чынам: «Як бабушка, пакойніца, бывала просіць, як хто ідзець у лес: «Прынясіце мне. Як памыўся, – гаворыць, – зразу мне відней станец глядзець, зразу глазы мае лучшэ відзяць»². Альбо, наадварот, прыезд «далёкіх людзей» да «святой крыніцы» з мэтай пазбавіцца ад канкрэтнай хваробы – таксама, ва ўяўленнях мясцовых жыхароў, з'яўляецца надзейным паказчыкам яе звышнатуральной сілы: «У Бароўкі (Лепельскага р-на) крынічка ёсьць Святая. Туды людзі за водой ад вачэй прыязджалі. На Дзяды бралі. Нават з Полацку людзі прыязджалі» [10, с. 23].

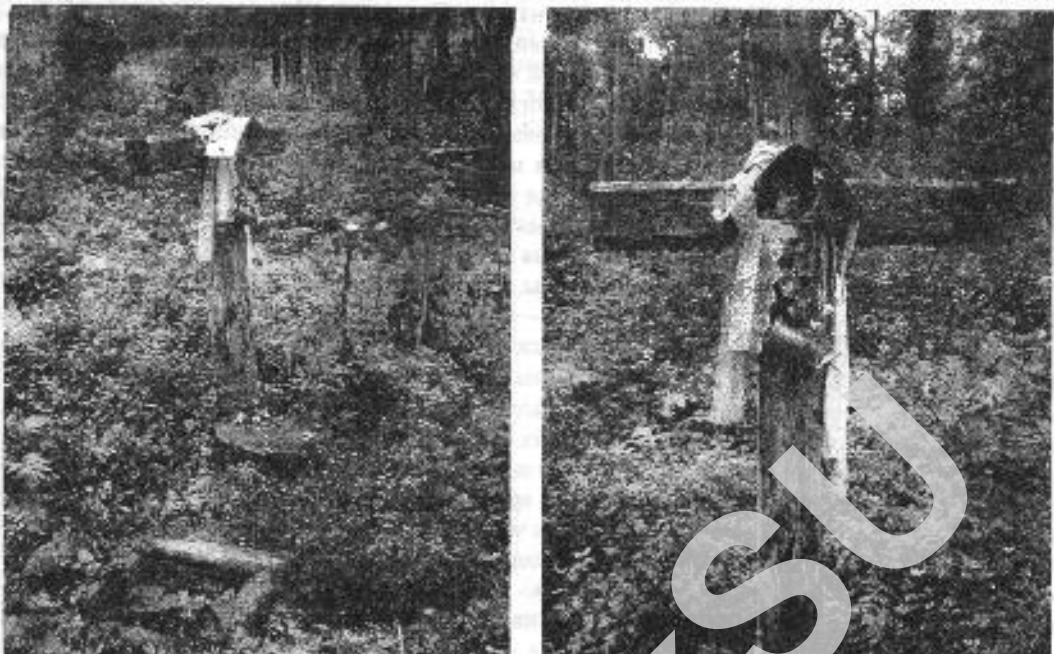
Уяўленне пра воду як ачышчальную стыхію і яе фізічную здольнасці змываць і чысціць ляжаць у аснове народных перакананняў пра высокую эфектыўнасць крынічнай воды лекаваць («змываць») «сурокі» і «упуды», асабліва з маленьких дзяцей. Менавіта гэтыя ўласцівасці падкрэсліваюцца мясцовыми жыхарамі ў аповяданнях пра Стайкаўскую крыніцу (Ушацкі р-н): «Кажуць, очэнь памагаець. Вот с глаза калі што-небудзь, скакіне, кароўку змываюць і дзесяцем. Узяў, пабрызгаў, яе ж у рот не нада браць. Калі ў рот узяў гэтай воды, то святое ж ужо з'еў»³. Сярод шырокага спектра лекавых уласцівасцяў, здольнасць дапамагаць ад сурокаў і ўпуду фігуруе ў народных харектарыстыках Святой крыніцы на Верхнім замку ў Полацку (мал. 6): «Ад усяго памагала. Калі ў мяне сэрца забаліць, пап’ю гэтай вадзічкі, мне кажацца лучша. Калі печань баліць, пайду, вот, я часта хажу ў горад, набяру бутылачку воды. Ну, пап’ю, а Бог яго знаіць. Да, вот ад дурнога вока, ад дурнога глаза, да. Дажа многія прыходзяць іздалека. Як вот, Грамы, напры-

¹ Зап. аўтарам у 2008 г. ад Няміры Альберта Іосіфавіча, 1923 г. нар.. у в. Краснаручка Лепельскага р-на.

² Зап. аўтарам у 2008 г. ад Фунцікавай Галіны Сяргеевны, 1933 г. нар. у в. Баяноўшчына Полацкага р-на.

³ Зап. Т. Валодзіна, У. Лобач у 2008 г. ад Лабэцкай Розы Мікалаеўны, 1937 г. нар., у в. Старынка Ушацкага р-на.

мер, у нас тут, эты раён там, з (вуліцы) Марыненкі прыходзяць. Спугаецца вот рабёнчак, ці спугаешся сам другі раз, бальшы. Пап'еш этай вадзічкі, кажацца лучша» [12, с. 198].

Мал. 5. «Святая крыніца» з ахвярным крыжам ля в. Краснолучка Лепельскага р-на

Мал. 6. Святая крыніца на Замкавай гары ў Полацку

Падобная інфармацыя зафіксавана і адносна крыніцы «Пляцінка» ля в. Слабада Віцебскага р-на (мал. 7): «І мамка мая хадзіла туды, к Пляцінке. Ну нашы хадзілі сюды, у Слабаду. Хадзілі ў цэркву, маліліся Богу, пакланяліся іконе Пляціннай. Там і крынічка – ключ такі. Вадзічку бралі тыя людзі. Бывала і карову збрзыгівалі, калі што-небудзь не пагадзілася і дзіцё малое, калі што-небудзь балела, гэтай вадзічкай»¹.

Адначасова, паралельна са здольнасцямі крынічнай воды дапамагаць пры хваробе вачэй, могуць вылучацца і дадатковыя лекавыя ўласцівасці, якія і складаюць спецыфіку той ці іншай культавай крыніцы. Так, жанчыны, якія мелі праблемы з нараджэннем дзяцей, абракаліся і ахвяраваліся ля Сарочынскай святой крыніцы (Ушацкі р-н), дзеля чаго праходзілі на каленках ад царквы да капліцы, пабудаванай над крынічнай водой, і ахвяравалі ў ёй грошы, ручнікі ці фартухі. Падобнымі ўласцівасцямі, паводле народных перакананняў, валодае і Чарневіцкая (Янава) крыніца: «У нас, у Чарневічах жыла Бабіч Іра, яна доўгі час не магла радзіць. Бярэменеець – першы раз выкідыш, другі раз... Разоў дзесяць так было. Купалася яна ў гэтай водзе, а зараз у яе дзвеачка, якой 2 годзікі. Вось яшчэ прыезджалі з Барысава ка мне родственнікі далёкія. І я ім пасаветавала, што ў нас было такое чуда, няхай з’ездзе да святой крынічкі. Так вот яе матка званіла, казала, што дачка бярэмennaя»². У шэрагу выпадкаў вада культавых крыніц, як ля вёскі Кавалеўшчына Полацкага раёна, дапамагае ад болю ў суставах: «Я знаю, што пасля вайны прыехала жанчына

¹ Зап. Т. Валодзіна, У. Лобач у 2007 г. ад Паляченка Марыі Іванаўны, 1928 г. нар., у в. Брыгітполле Віцебскага р-на.

² Зап. аўтарам у 2008 г. ад Хрол Марыі Віктараўны, 1940 г. нар. у в. Чарневічы Глыбоцкага р-на.

з Польшчы і ў яе ногі адказвалі. Жыла яна ў Гаравых і гэтай вадой лячылася. І піла яе, і есці сабе варыла на гэтай вадзе, і сваімі нагамі і пайшла» [10, с. 23]. Такія ж здольнасці маюць і Янавы крыніцы ля вёскі Бабруйшчына і Чарневічы Глыбоцкага раёна (мал. 8). Аднак у апошнім выпадку, практыковалася абмыванне хворага месца крынічнай вадой: «Калі рукі баліяць, ногі. Ліцо абмывалі і вочы таксама. Мой зять казаў, што акунуліся тут і год пазваночніка не чулі. І Люсі Жэня казаў, што яму так сцінула спіна і ён узяў пакупаўся. Дык ён казаў, што ўсё сышло, як рукамі зняла. Расказвалі, што прывезлі маленькага з Полацка, яму так нага балела, раны адкрываліся, абмывалі нагу. І пчалам бяруць ваду, каб добра вяліся»¹.

Мал. 7. Культавая крыніца «Пяцінка» ля в. Слабада Віцебскага р-на
(Фота А. Пашкевіча)

Мал. 8. Паломніцтва да «Янавай крыніцы» ля в. Бабруйшчына Глыбоцкага р-на (2002 г.).

Вада некаторых крыніц («Грамячы калодзеж» ля вёскі Жарцы Полацкага раёна, «Святая крыніца» ля вёскі Красналуцкі Лепельскага р-на), па словах інфармантаў, мае здольнасць спыняць крывацёк і гоіць адкрытыя раны ці дапамагаць ад хваробаў стравуніка (крыніцы ля в. Кавалеўшчына Полацкага і Матырынай Ушацкага р-наў).

Характар рытуальных дзеянняў ля культавых крыніц мае ў аснове прынцып *дараабмену*, калі атрыманне «долі» (здароўя) у выглядзе «святой вады» прадугледжвала ахвяру (дар) з боку чалавека. Найчасцей у якасці прынашэнняў святым крыніцам фігуруюць грошы (манеты), ручнікі, палатно і воўна. Адначасова, асабліва ў выпадку цяжкіх хвароб, практыковалася і абраканне – выкананне асабістага зароку чалавека, які мог рэалізоўвацца ў разнастайных формах: паломніцтва-выпрабавання (нашча, пешкі ці нават

¹ Зап. аўтарам у 2008 г. ад Муравей Антаніны Васільеўны, 1933 г. нар. у в. Рослева Глыбоцкага р-на.

Краязнаўства і этнографія

на каленках, у строга вызначаны час), усталявання крыжа, упрадкавання крыніцы ці ўзвядзення ля яе капліцы. Падобныя патрабаванні паломніцтва як абсолютная ўмова магчымага выздараўлення: «Было што-та, пастройка какая-та іс крышай (капліца – У. Л.). Уход, выхад там. Так вот, мама гаварыла, ужо і крывыя, і съляпія, і такія ўвечлівія такія, ўсякія цягнуліся! Здалёк! Здалёк! Пешкам, пешкам! Тады ж пешкам нада, еслі ж ужэ ў цэркву і да споведзі, ужо на якое прычашчэння. Эта ўжо абавязкова нада пешкам! И наташчак жа ж, нееўши нада! Ужо вечарам вады папіўши, а ўтрам ужо і вады няльзя папіць» [12, с. 253]. «Ад нас жа «Ян» (культавая крыніца – У.Л.) недалёка! Вы б паглядзелі, як там вадзіца бяжыць. Там людзі бяруць там, мыюцца... Там вада пастаянна бяжыць, яна бяжыць і бяжыць. Капліца зроблена, а Ян такі, во фігура, як чалавек, ну вот як я ростам. Але яго забіраюць у Чарневічы ў цэркву за тое, што яго тут украдуць. А тут у бары красіва: такая пагурак, лагчынка і капліцу новую. У нас брыгадзір ня меў здароўя, і ён рашыў пастроіць новую» [12, с. 97].

Рытуальнае ўшанаванне крыніцы магло мець калектывныя характеристы і строгае суаднясенне з канкрэтнымі святамі народнага календара. Пісьмовыя крыніцы і матэрыялы палявых даследаванняў даюць інфармацыю аб каляндарнай прымеркаванасці культа крыніц у значайнай колькасці канкрэтных выпадкаў. Так, калектывы ўнаес паломніцтва да шанаванай крыніцы адбывалася на **Вадохрышча** (в. Лісна Верхнядзвінскага, в. Цінаўка Полацкага, в. Забор'е Расонскага, в. Вішкавічы Чашицкага р-наў, г. Полацк і Сянно), **Барыса і Глеба** (в. Наўліца Полацкага, в. Высокі Гарадзец Талачынскага р-наў), **Юр'я веснавога** (Віцебск), **Міколу веснавога** (в. Курына Віцебскага р-на), **Вялікдзень** (в. Ніжня Калтуны Полацкага, в. Вішкавічы Чашицкага р-наў), **Ушэсце** (в. Сарочына Ушацкага р-на), **Тройцу** (в. Каҳанавічы Верхнядзвінскага, в. Даўрыгоры Бешанковіцкага, в. Мосар Ушацкага р-наў), **Яна** (в. Бабруйшчына, Чарневічы Глыбоцкага, в. Гентава Мёрскага, в. Лоўжа Шумілінскага р-наў), Пятніца напярэдадні **Пятра і Паўла** (м. Асвята, Маркаў манастыр у Віцебску, м. Лукомль Чашицкага р-на), **Іллю** (в. Будзішча Сенненскага, Стайкі Ушацкага р-наў), **Макавей** (в. Богіна Браслаўскага, в. Чарнавокі Верхнядзвінскага, в. Углы Ухвішчанская Полацкага р-наў).

Мал. 9. «Святая калодзежы» ля в. Лоўжа Шумілінскага р-на:
а – для людзей; б – для хатнай жывёлы

У большасці гэтых выпадкаў ля крыніц адбывалася царкоўная служба, вада асвячалася і такім чынам яе сакральны статус аднаўляўся і замацоўваўся ў межах бягучага года. Паказальна, што паломнікі, нават не маючы хваробаў, імкнуліся набіраць ваду «на цэлы год» менавіта ў святочны дзень, калі яна асвячалася. Пасля чаго вада «святой крыніцы» захоўвалася ў хаце ў якасці своеасаблівага абрэга на выпадак розных хваробаў і немачаў, што маглі адбыцца з людзьмі ці скажінай.

Часам, наведванне крыніцы адбываецца некалькі разоў на год, у межах буйных рэлігійных святаў. Так, да крыніцы на Замкавай гары ў Полацку хадзілі як мінімум тройчы: «Ну, гэта самае, на такія вот – Пасха, Раждзяство, Пакроў, эта самае там, якія бываюць празнікі такія, мы бярём эту ваду, кідаем дзеньгі, там, як бы плацім. Ну і эта, яна круглы год цяк'ёць» [12, с. 197]. Падобным чынам калектывы ўнаес паломніцтва адбывалася і да святой крыніцы ля вёскі Красналучка Лепельскага раёна. Пры гэтым інфармант падкрэслівае неабходнасць сітуатыўнага, будзённага шанавання крыніцы пры наведванні лесу, дзе яна размяшчаецца. «Да, і на Тройцу (хадзілі), і на Пятра, і на ўсе, якія празнікі ёсь. Знаеш, дзетка, я табе быль раскажу. Пашлі мы з сястрой у алешнічак, кругом рос, пашлі мы ў баліс, недалёка ад каплічкі. Сястра кажаць: «Давай сходзім у каплічку». А я кажу: «Некалі, некалі». И як дзюбнула сабе ў нагу, і ўсё. Тады яна кажаць: «Ну што, час нашоўся?!» А тут залісося крою ўсё. Хустку з сябе, завязала і пашлі мы ў эту крынічку. Рукі памылі, і ўсё, і кроў стала. Вот так»¹.

¹ Зап. Т. Валодзіна ў 2008 г. ад Каралёвой Марыі Сцяпанавны, 1926 г. нар. у в. Малыя Таронкавічы Лепельскага р-на.

Такім чынам, персанальнае наведванне крыніцы, як правіла, з'яўлялася аказіянальным, г. зн. выкліканым як надзвычайным здарэннем (раптоўная хвароба чалавека, яго блізкіх ці хатній жывёлы), так і сітуацый будзённага характару (наведванне пры зборы ягад, грыбоў, рэгулярныя візіты пры хранічнай хваробе і інш.).

Прасторавая рамкі рытуальнай функцыянальнасці культавых крыніц Беларускага Падзвіння дазваляюць вылучыць трох катэгорый азначаных аб'ектаў:

а) субрэгіянальныя, інфармацыя пра якія бытую на даволі значнай тэрыторыі, што ўключае ў сябе не толькі навакольныя вёскі, але бліжэйшыя мястэчкі і нават гарады. Крыніцы такога тыпу вылучаюцца ўпрадаванаасцю і арганізація сакральнай прасторы, паломніцтвам да іх носяць масавыя харктар (ад некалькіх дзясяткаў да некалькіх сотняў чалавек), строга прымеркаваныя да пэўнага рэлігійнага свята і суправаджаюцца царкоўнымі службамі. Да субрэгіянальных адносяцца культавыя крыніцы ля вёсак Бабруйшчына, Чарневічы Глыбоцкага раёна, ля вёскі Стайкі Ушацкага раёна, і, з пэўнымі агаворкамі, у г. Сянно;

б) вузкалакальныя культавыя крыніцы з'яўляюцца найбольш распаўсюджанымі як у мінулым, так і ў сучаснасці. Геаграфія іх рытуальнай функцыянальнасці звычайна ахоплівае невялікую вясковую прастору, што ўключае ў сябе бліжэйшыя і 2 – 5 суседніх паселішчаў. Архітэкtonіка такіх крыніц носіць больш сіплы харктар (зруб, маленькая капліца, крыж), колькасць паломнікаў адносна невялікая, царкоўныя службы на сённяшні момант, як правіла, не праводзяцца. Падобная сітуацый назіраецца і на тэрыторыі Пскоўшчыны, дзе «самае масавае распаўсюджанне маюць крыніцы пры вёсках, да якіх адбываеца паломніцтва жыхароў невялікага кола вакольнага «куста» вёсак» [16]. Скарачэнне колькасці вясковага насельніцтва, яго старэнне і адсутніцца пераемнасці ў традыцыі ўшанавання крыніц у шэрагу выпадкаў звужае іх інфармацыйнае поле і пераводзіць у наступную катэгорыю;

в) мікрарэгіянальныя крыніцы, інфармацыя пра якія бытую ў межах аднаго населенага пункта і не вядомая жыхарам нават суседніх вёсак. Культурна-рэлігійная атрыбуція падобных крыніц (вёскі Мётлы, Мікуліна, Піруціна, Труды Полацкага раёна) можа адсутнічаць цілком, а іх наведванне мае пераважна індывідуальны харктар і аказіянальныя прычыны, не судзесенія з сістэмай каляндарных святаў.

Тапаграфія, атрыбуція культавых крыніц і лакальныя асаблівасці іх ушанавання. Характэрнай рысай Падзвінскага рэгіёну з'яўляецца лакалізацыя асноўнай колькасці культавых крыніц па-за межамі паселішчаў і, у большасці выпадкаў, у лясных масівах і ўрочышчах. Падобная асаблівасць арганізацыі сакральнай прасторы падаеца даўёдка не выпадковай. Здавалася б, «святая крыніца» як сакральная вылучаная кропка прасторы, надзеленая звышнатуральнымі патэнцыямі, павінна быць цэнтрам, вакол якога і мусіць арганізоўвацца «свет людзей» – вёска. Аднак у мірапаэтычнай свядомасці ўзаемадзеянне паміж «свайм» (чалавечым, засвоеным, культурным) і «тýм» (прыродным, дзікім, боскім ці інферналным) светамі ніколі не прадугледжвае поўную інкарпарацыю і культурую асіміляцыю апошняга першым. Справа ў тым, што «іншасвет у любых яго іпастасях выступае ў традыцыйных уяўленнях як адзіна магчымая крыніца звышнатуральных (не чалавечых) патэнцый і рэсурсаў» [17, с. 144], якія з'яўляюцца неабходнымі для калектыва і чалавека ў крэтычных, рытуальна напружаных сітуацыях. У гэтym плане асонае месца ў беларускай этнічнай традыцыі займае лес, які судзіносіцца з боскім сегментам светабудовы: «Лес насеіў Бог, ніхто яго ні росьціў, не годуваў...» [18, с. 20]; «Лес – Божы гай!» [19, с. 198]. Невыпадкова, што і лясныя крыніцы мелі ва ўяўленнях беларусаў надзвычайны статус: «...народ верыць у цудадзеянную сілу некаторых лясных крыніц... кідаюць на дно крыніцы некалькі срэбраных ці залатых манет. У некаторых мясцовасцях гэтыя крыніцы маюць святочны дзень» [20, с. 13].

Калі лакалізацыя культавых крыніц па-за межамі паселішчаў і ў лясных урочышчах з'яўляецца, хутчэй, агульной рысай ушанавання крыніц не толькі на тэрыторыі Падзвіння, але і на Беларусі ў цэльым, то лакальныя адметнасці ў межах рэгіёну выяўляюцца на ўзроўні народнай «этыялогіі сакральнасці», харктару рытуальных дзеянняў і спецыфікі арганізацыі сакральнай прасторы.

Так, для левабярэжжа Дзвіны і паўночна-заходнія часткі правабярэжжа характэрнымі рысамі культуры крыніц з'яўляюцца:

а) перавага біблейскіх (хрысціянскіх) персанажаў і царкоўных атрыбутаў у паданнях пра нахожданне святых крыніц;

б) калектыўны харктар ушанавання крыніц і яго ўключаюцца і цесная прывязка да сістэмы каляндарных святаў;

в) спалучэнне народных форм ушанавання і царкоўных богаслужэнняў;

г) распаўсюджанасць малых архітэктурных форм (мураваных і драўляных капліц) у арганізацыі сакральнай прасторы;

д) устойлівасць і большая соцыякультурная значнасць культа крыніц як у мінулым, так і ў сучаснасці (культавыя крыніцы субрэгіянальнага тыпу сустракаюцца выключна ў азначаным арэале).

У сваю чаргу ушанаванне культавых крыніц у правабярэжнай зоне Полацкага (Цэнтральнага) Падзвіння характарызуецца наступнымі асаблівасцямі:

а) сакральнасць крыніц у народных уяўленнях вынікае з іх пачатковага, прыроднага статусу і не «верыфікуюцца» адпаведнымі паданнямі, дзе фігуруюць персанажы біблейскай гісторыі ці царкоўныя атры-

Краязнаўства і этнографія

буты. Так, святасць «Божага ключа» (у лесе ля в. Труды) вызначаеца мясцовымі старажыламі не з дапамогай этыялагічных паданняў і культурных маркераў, але шляхам судзясяння прасторавых параметраў крыніцы з архаічнай мадэллю свету, дзе базавай з'яўляецца гарызантальная вось Усход – Захад: «А там ключ, ключ ад Господа Бога, з-пад сонца ідзе, яна лячбная вада, бяруць як лякарства тую ваду, п'юць. Ад упуду памагаіць, і ад всякой хваробы памагаіць, людзі бяруць і п'юць. – *Можа свяцілі калі ваду?* – Яна, тая вада, ад Бога свяночная» [12, с. 167];

б) ушанаванне крыніц носіла (носіць) пераважна індывідуальны і аказіянальны характар, не суадносілася з канкрэтнымі часавымі кропкамі на шкале календарных святаў і не суправаджалася царкоўнымі службамі, што, аднак, не ўпłyvala на іх сакральны статус. Паказальнай у гэтым плане з'яўляецца народная характеристыка святой крыніцы ля вёскі Сянкоўка Віцебскага раёна: «Вот там рэчка Струечка цячэ, вот там бяры пісь вадзічку. У нас была ручавінка такая, дык во так во Струйка ад туда ільеца Струйка, вот там эта называеца крыніца, святая вадзіцца, самая лучшая, хорошая вадзічка. Там ручаек, а вадзічка пойдзеш і тэй вадзічкай і сабралі тую ваду, яна как святая вада была там. Во так і струечкай лъеща ад туда, струечка з зямлі, чистая крынічная вада. Эта вада цэнная святая вада, там не ўсегда бывае во там вун. – *Яна святая сама сабою?* – Не нада яе свяціць, яна сама сабою святая вада. О-о-ой, яна крынічная вадзічка, ого! – *Ну, а што ей лечылі тады этай крынічкай?* – Любое, вот так балееш, ад упуда вып'еш этай вадзічкі – палегчаець. Ну эта вада очень хорошая і ценная. – *Можа бацюшкa хадзіць яе свяціць, чi проста яна сама сабой святая?* – Сама сабой, ад ныне да веку»¹;

в) культурныя маркеры культавых крыніц з'яўляюцца мінімальнымі альбо адсутнічаюць цалкам і не з'яўляюцца вызначальными ва ўспрынняці іх святасці. Так, культавая крыніца ў лясным урочышчы «Чортавы навіны» ля вёскі Залесце Полацкага раёна лічыцца святой, не маючы ніякіх культурных маркераў: «Там у лесе цягна крынічка, звалі – «Святая крынічка». Мы малыя туды хадзілі ў ягады. Там стаяў пянёк, а было там балота з клюквой, на гэты пянёк усегда стаяла кружачка, пілі з гэтай крынічкі вадзічку. А ў крынічку гэту кідалі капейкі. Гэтая вада лічылася святой, яе свяціць у цэркvi не нада было»²;

г) пераважаюць культавыя крыніцы вузкалакальнага, мікрагеніяльнага тыпу, што з улікам вышэй-пазначаных фактараў і скарачэння носьбітаў традыцыі робіць праблематычным выяўленне (даследаванне) такіх аб'ектаў, а таксама вядзе да згасання культавага ушанавання крыніц увогуле.

Падобныя адметнасці левабярэжнай зоны тлумачацца, на нашую думку, цэлым шэрагам прычын. У прыватнасці, большай колькасцю і шчыльнасцю вясковага насельніцтва як арганічнага асяродка захавання традыцыі ушанавання крыніц, большая колькасць царкоўных прыходаў, што ў дарэвалюцыйны час і сучасную эпоху стымулюе легітымнае развіццё традыцыі, а таксама сітуацый міжканфесійнай канкуренцыі і ўзаемаўпłyvaў, калі культавая крыніца выступае не толькі сакральным цэнтрам, але і моцным фактарам кансалідацыі праваслаўнай грамады. Так, адна з найбольш вядомых культавых крыніц Падзвіння – Чарневіцкая (Святога Яна) ў народных наратывах вельмі часта фігуруе як прадмет своеасблівага гонару мясцовых праваслаўных вернікаў і аб'ект змагання за «сваю веру» ў часы II Рэчы Паспалітай (1921 – 1939). З другога боку, узровень рэлігійнай свядомасці і царкоўнай дысцыпліны вернікаў у зонах канфесійнага памежжа вышэйшы, чым у монаканфесійных (праваслаўных) раёнах, што выяўляецца ў рэгулярным упарядкованні культавых крыніц і іх наведванні. Пэўнае значэнне ў заходніх раёнах Віцебшчыны адыграў і значна меншы ў паўдні на Усходній Беларуссю перыяд савецкай рэчаіснасці, з уласцівым яму «вяяўнічым атэізмам», што суправаджаўся фізічным разбурэннем вясковых святынь.

Сучасны стан і праблемы захавання культавых крыніц Беларускага Падзвіння. Параўнаўчы аналіз крыніц XIX – XX стагоддзяў і матэрыялаў сучасных паліявых даследаванняў паказвае, што ушанаванне культавых крыніц у Падзвінскім рэгіёне з'яўляецца ўстойлівым феноменам народнай культуры, якія працягвае сваё бытаванне і на пачатку XXI стагоддзя. Аднак радыкальныя пераўтварэнні і змены, якія закранулі вёску ў XX стагоддзі, прывялі да істотнага змяншэння колькасці крыніц, што захавалі сваю рытуальную функцыянальнасць на сучасным этапе (гл. мал. 1). Разам з тым нават у тых выпадках, калі абраадавае наведванне крыніц спынілася ў 1950 – 1970 гады, іх сакральны статус яшчэ знаходзіць сваё адлюстраванне ў калектыўнай памяці жыхароў той ці іншай мясцовасці. У сваю чаргу гэта спараджае праблему судзясяння вуснай інфармацыі з аб'ектамі рэальнай прасторы, вырашэнне якой ускладняеца тым, што крыніцы з мінімальнымі культурными маркерамі альбо тыя, што іх не маюць увогуле, выявіць без дакладнага ўказания мясцовых інфармантаў надзвычай складана. Адсюль перед паліявымі даследчыкамі паўстает нетыповая задача першаснага ўпарядковання культавых крыніц. Іх расчыстка дазваляе не толькі фізічна захаваць (аднавіць) помнік прыроды і культуры, але мае і навукова-даследчы эффект. Прыкладам можа быць выяўленне і ўпарядкованне Барыса-Глебскай крыніцы ля вёскі Наўліца Полацкага раёна, праведзеная экспедыцыйнымі групамі Полацкага дзяржаўнага ўніверсітэта. Пачатковая звесткі аб рытуальным статусе крыніцы былі зафіксаваныя ад адзінага (!) старажылы, які пражываў у вёсцы, на сучас-

¹ Зап. Т. Валодзіна, У. Лобач у 2007 г. ад Дубавец Ганны Парфенаўны, 1919 г. нар. у г.п. Сураж Віцебскага р-на.

² АГФФ: зап. аўтар у 2002 г. ад М.М. Качанок, 1933 г. н.н. у в. Мікуліна Полацкага р-на.

ным этапе суцэльна заселенай прыезджымі людзьмі і дачнікамі. Старэчы ўзрост інфарманта не дазволіў яму ўказаць дакладнае месца знаходжанне крыніцы ў лясным масіве, што зрабіла яе выяўленне надзвычай цяжкім. Падчас першаснага агляду крыніцы не было зафіксавана нікіх культурных маркераў (рэшткі зруба, капліцы, крижа), якія б указвалі на яе сакральны статус, а сама яна выглядала, як дэградаваны (заглеены) прыродны аб'ект. Упарадкаванне крыніцы дазволіла не толькі фізічна аднавіць яе, але і выявіць рэшткі каменных падмуркаў капліцы, а таксама ўдакладніць храналогію яе культавага функцыянавання. Апошняе стала магчымым, дзякуючы знаходцы фрагментаў керамікі і манет XVII – пачатку XX стагоддзяў (мал. 10).

Мал. 10. Артэфакты XVII – пачатку XX стагоддзя,
выяўленыя пры ўпарадкаванні Барыса-Глебскай крыніцы

Гэтыя акаличнасці ўказываюць на тое, што ў дадзенай вісковай акрузе менавіта святая крыніца і капліца, збудаваная на ёй, з'яўляліся пачатковым рэлігійна-рытуальным цэнтрам мясцовага насельніцтва, бо храм святых Барыса і Глеба ў вёсцы Наўліца быў узведзены не раней за сярэдзіну XIX стагоддзя.

Падобныя мерапрыемствы былі праведзены і ля Сарочынскай культавай крыніцы (Ушацкі р-н), што ў бліжэйшай перспектыве дазволіць не толькі канчаткова ўпарадкаваць яе, але і вярнуць рытуальную функцыянальнасць пасродкам рэсакралізацыі (асвячэння), у якой зацікаўлена мясцовая насельніцтва (мал. 11).

а)

б)

Мал. 11. Стан Сарочынскай крыніцы ў 2003 годзе (а)
і яе ўпарадкаванне (б), 2008 год

Аднак далейшае комплексная і сістэмная праца па захаванні культавых крыніц Беларускага Падзвіння магчымая толькі пры ўмове надання ім статусу нематэрыяльнай культурнай спадчыны і пры цесным узаемадзеянні навукоўцаў, мясцовых і рэспубліканскіх уладаў, а таксама насельніцтва канкрэтнага рэгіёну.

Такім чынам, комплексныя, міждысцыплінарныя даследаванні культавых крыніц Беларускага Падзвіння ў спалучэнні з навукова аргументаванымі рэкрэатыўнымі мерапрыемствамі па іх захаванні павінны стаць адным з прыярытэтаў у галіне айчыннага народазнаўства.

Даследаванне выканана ў межах галіновай праграмы «Культура».

ЛІТАРАТУРА

- Міжнародная конвенция об охране нематериального культурного наследия (UNESCO). – Паріж, 2006. – 16 с.
- Панченко, А.А. Исследования в области народного православия. Деревенские святыни Северо-Западной России / А.А. Панченко. – СПб.: Алитейя, 1998. – 298 с.
- Зайкоўскі, Э.М. Жыватворныя крыніцы Беларусі / Э.М. Зайкоўскі, Л.У. Дучыц. – Мінск: Ураджай, 2001. – 111 с.
- Мельнікаў, А.А. Кірыл, епіскап Тураўскі: Жыццё. Спадчына. Светапогляд / А.А. Мельнікаў. – Мінск: Беларус. навука, 2000. – 462 с.
- Лобач, У.А. Аб'екты сакральнай тапаграфіі Беларускага Падзвіння ў сістэме народнай медыцыны / У.А. Лобач // Полацкі этнограф. зб. Вып. 1. Народная медыцина беларусаў Падзвіння: у 2 ч. / склад. А.У. Лобач, У.С. Філіпенка. – Наваполацк: ПДУ, 2006. – Ч. 1. – С. 45 – 50.
- Зайкоўскі, Э.М. Свяцілішчы / Э.М. Зайкоўскі, Л.У. Дучыц, Э.А. Ляўкоў // Археалогія і нумізматыка Беларусі: энцыкл. / Беларус. энцыкл.; рэдкал.: В.В. Гетаў [і інш.]. – Мінск: БелЭн, 1993. – 702 с.
- Vaitkevičius, Vyktas Alkai: baltų šventviečių studija / Vyktas Vaitkevičius. – Vilnius: Diemedis, 2003. – 320 р.
- Лобач, У.А. Курганы і гарадзішчы ў міфапаэтычнай карціне свету беларусаў / У.А. Лобач // Весн. Полац. дзярж. ун-та. Сер. А. Гуманітар. навукі. – 2007. – № 7. – С. 2 – 11.
- Топоров, В.Н. Пространство / В.Н. Топоров // Мифы народов мира: энцикл.: в 2-х т. / гл. ред. С.А. Токарев. – М.: Сов. энцикл., 1991. – Т. 2: К – Я. – С. 340 – 342.
- Волкаў, А.А. Аб'екты сакральнай геаграфіі ў народнай медыцыне Лепельшчыны / А.А. Волкаў, У.А. Лобач // Лепельская чытанні: матэрыялы навук.-практ. канф., Лепель, 24 кастр. 2004 г. – 2004. – С. 22 – 26.
- Элиаде, М. Священное и мирское / М. Элиаде; пер. с фр.; предисл. и comment. Н.К. Гарбовского. – М.: Изд-во МГУ, 1994. – 144 с.
- Полацкі этнограф. зб. Вып. 1. Народная медыцина беларусаў Падзвіння: у 2 ч. / склад. А.У. Лобач, У.С. Філіпенка. – Наваполацк: ПДУ, 2006. – Ч. 2. – 332 с.
- Іванов, В.В. Категория «видимого» – «невидимого» в текстах архаических культур / В.В. Иванов // Сб. ст. по вторичным моделирующим системам / отв. ред. Ю. Лотман. – Тарту: Тарт. гос. ун-т, 1973. – С. 34 – 38.
- Мацкевіч, Ю.Ф. Слоўнік беларускіх гаворак паўночна-заходній Беларусі і яе пагранічча: у 5-ці т. / уклад. Ю.Ф. Мацкевіч [і інш.]; рэд. Ю.Ф. Мацкевіч. – Мінск: Навука і тэхніка, 1979. – Т. 1: А – Г. – 512 с.
- Sielicki, Fr. Wierzenia na dawnej Wilejczczyznie / Fr. Sielicki // Slavia orientalis. – 1986. – Т. XXXV. – № 2. – С. 195 – 222.
- Платонов, Е.В. Культ родников и почитаемые источники на Северо-Западе России / Е.В. Платонов // Деревенские святыни северо-запада России [Электронный ресурс]. – 2008. – Режим доступа: http://www.countrysite.spb.ru/Library/Kult_vodi.htm. – Дата доступа: 08.04.2008.
- Валодина, Т. Пространственные характеристики ритуальных практик в народной медицине белорусов / Т. Валодина, В. Лобач // Acta Neophilologica. – 2007. – Т. IX. Olsztyn, Wyd-wo Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego. – С. 143 – 153.
- Шейн, П.В. Материалы для изучения быта и языка русского населения Северо-Западного края / П.В. Шейн. – СПб.: Типогр. имп. Акад. наук, 1902. – Т. 3. – 596 с.
- Сержптуўскі, А.К. Прымхі і забабоны беларусаў-палешукоў / А.К. Сержптуўскі; прадм. У.К. Касько. – Мінск: Універсітэцкае, 1998. – 301 с.
- Сно, Е.Э. В болотах Пolesся. Белорусы / Е.Э. Сно. – СПб.: Изд-во О.Н. Поповой, 1904. – 24 с.